

Aydın Mədət oğlu QASIMLI Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

"Yaxın Şərqdəki tarixi Avropa-laşma hərəkatının ən səmimi ideoloqu" (Məmməd Əmin Rəsulzadə), Avropada ali təhsil alan ilk Azərbaycan Türkü, mənalı həyatının 50 ilini Türkiyənin yüksəlişinə həsr edən, ömrünün son anlarına qədər millətinin inkişafı yolunda qələmini yere qoymayan, beş dildə sərbəst yazıb-yaradan, ilk məqaləsini Parisdə qarşılaşdığı bir Şərqliyə, "Dünyanın şahı dərvişə" – Şeyx Cəmaləddin Həmədaniyə (Əfqaniyə), son yazısını isə Türk dünyasının unudulmaz şəxsiyyəti böyük Mustafa Kamal Atatürkə həsr edən, 20-dən çox elmi əsərin, sayı bilinməyən yüzlərlə sensasiya doğuran və publisistik məqalənin müəllifi, dövrün mütərəqqi ziyalılarından olan Həsən bəy Zərdəbini, Əli bəy Hüseynzadəni, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Haşım bəy Vəzirovu və rusca yazı ilə mühümləri öz ətrafına toplayan "Kaspi" qəzetinin, daha sonra Əli bəy Hüseynzadə ilə birgə Azərbaycan türkcəsində çıxardıqları gündəlik "Həyat" qəzetinin, ondan sonra isə "İrşad" adlı türk qəzetinin baş redaktoru olan, müasirləri içərisində böyük fikir adamı, cəsur insan, Türkcülüynün önərlərindən biri kimi məşhur olan, Azərbaycan Türklərinin milli iftixarı Əhməd bəy Mirzə Həsən oğlu Ağayev, məşhur Azərbaycan alimi Əhməd Cəfəroğlunun yazdığı kimi "kəşikimi doğulmuş, kişi kimi yaşamış və kişi kimi də ölmüşdür" (Seçmələr bizimdir. Bax: Qurbanov Ş., Cəmaləddin Əfqani və Türk dünyası, Bakı 1996, səh.96; Şahnəzar Hüseynov, Əhməd bəy Ağaoğlunun dünyagörüşü, Bakı 1998; Rəfai Əhmədli, Azərbaycan milli-demokratik dövletçilik məfkurəsi, Türkcülük, Müasirlik, İslamçılıq, Bakı 2007, səh.141-142).

Əhməd bəy Mirzə Həsən oğlu Ağayev 1869-cu ildə Qarabağın mədəniyyət mərkəzi olan Şuşada anadan olmuş, ilk təhsilini mollaxanada almış, daha sonra 1887-ci ildə Şuşadakı rus gimnaziyasını bitirərək Peterburqa getmiş, şovinist müəllimlərin ucubatından Peterburq Texnologiya İnstitutuna qəbul olunmamış, 1888-ci ildə Parisə gələrək hüquq məktəbinə daxil olmuş, Parisin ədəbi-elmi mühiti ilə ünsiyyət yaratmış, məşhur Avestaşunas C. Darmstaterin vasitəsilə Fransanın Erust Renan, İppolit Ten, Oppert, Gaston Paris və başqa alim və ədibləri ilə tanış olmuş, fransız mətbuatında Şərqi tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və s. haqqında müntəzəm yazılar dərc etdirmişdi.

O, 1892-ci ildə dünya şərqişünaslarının Böyük Britaniyada keçirilən IX Beynəlxalq Konqresində "Şiəlikdə Məzdəki inancları" mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdi. Bu məruzəsi ilə Əhməd bəy Ağaoğlu Qacar şahlarından Nəsrəddin şahın xüsusi hədiyyəsinə layiq görülmüş, məruzə Kembriç Universitetinin xətti ilə bir çox Avropa dillərinə tərcümə edilərək yayılmış, bir çox şərqişünasların diqqət və marağına səbəb olmuşdu (Vaqif Sultanlı, Əhməd Ağaoğlu fenomeni. Bax: Əhməd Ağaoğlu, "Üç mədəniyyət", səh.4).

Əhməd bəy Ağaoğlu Parisdə olarkən böyük mütəfəkkir, milliyətçə Azərbaycan Türkü olan Şeyx Cəmaləddin Əfqani ilə tanış olmuş, bu tanışlıq onun İslama baxışlarında dərin iz buraxmış, bir çox yazılarında ondan sitatlar gətirmişdi. 1894-cü ilin ortalarında atasının ölüm xəbərini alan Əhməd bəy vətənə dönməyə məcbur olmuş, yolüstü İstanbulda dayana-raq o dövrün tanınmış elm və siyasət xadimləri ilə tanış olmuşdu.

Əhməd bəy Ağayev ilk əsərini Parisdə fransızca yazmışdır. Parisdə hüquq təhsili almış, 1894-cü ildə İstanbula gələrək o zamankı Maarif Naziri Münif Paşa və Qafqazlı tarixçi Murad bəylə tanış olmuşdu. Hələ Parisdə olarkən Tif-

lisdə nəşr olunan "Qafqaz" qəzetində rusca məqalələr çap etdirmiş, Tiflisə qayıtdıqdan sonra bu qəzetlə əməkdaşlıq etmiş, Tiflis gimnaziyasında fransız dili müəllimi işləmiş, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin istəyi ilə sahibi olduğu "Kaspi" qəzetində baş redaktorluğa dəvət olunmuşdu. "Kaspi" qəzeti Əhməd bəy Ağaoğlunun sayəsində Azərbaycan Türklərinin hüququnu müdafiə edən rusca bir türk orqanına çevrilmişdi (Bax: A.Aqayev, Panislamizm, eqo xarakter i napravlenie "Kaspi", qəzeti, 1900, N 1).

Azərbaycan türklərinin milli iftixarı – Əhməd bəy Ağaoğlu

QARABAĞIN məşhur müəllimləri
Əhməd bəy Ağaoğlu
Əhməd bəy Ağaoğlu 1869-cu ildə Şuşa şəhərində doğulub. O, Tbilisi gimnaziyası və Şuşa Realni məktəbində fransız dilini tədris edib. 1897-ci ildə H.Z.Tağıyevin dəvəti ilə Bakıya gəlib və burada fransız dilindən dərs deyib. 1925-1930-cu illərdə qurucusu olduğu Ankara Yüksək Hüquq məktəbində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olub.

milli və sosial məsələlərinə həsr etmiş, şəhərbəşəhər, kəndbəkənd dolaşaraq bir çox məktəblər açdırmış, yeni cəmiyyətlərin yaranmasına nail olmuş, Bakıda "Difai" partiyasını və "Fə dai" adlı gizli bir təşkilat yaratmışdır ki, bu təşkilatlar

pi" qəzetində baş redaktorluğa dəvət olunmuşdu. "Kaspi" qəzeti Əhməd bəy Ağaoğlunun sayəsində Azərbaycan Türklərinin hüququnu müdafiə edən rusca bir türk orqanına çevrilmişdi (Bax: A.Aqayev, Panislamizm, eqo xarakter i napravlenie "Kaspi", qəzeti, 1900, N 1).

Dünyada gedən prosesləri dərinləndirən, Qərbdə və Şərqdə yaxından bələd olan Ahmad bəy Ağaoğlu "Kaspi" qəzetində "Panislamizm, onun xarakteri və istiqaməti" adlı rusca silsilə yazılar dərc etdirərək bu ideyanın yaradıcısı, əslən Güney Azərbaycan Türkü olan Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin fikir və düşüncələrini Rusiya və dünya müsəlmanlarına çatdırdı. Bu yazılardan birində Əhməd bəy Ağaoğlu Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin fikirlərini xülasə edərək göstərirdi ki, "Müsəlman aləmi nəhəng bir cəsədə bənzəyir. Bu cəsədin başı İstanbuldadır, qollarının biri Afrika sahillərinə, digəri isə Kırım və Orenburqdan keçərək Çinə qədər uzanmışdır. Lakin əldən düşmüş bu nəhəng və xəstə cəsədin bədənində birçə dənə də sağ yer yoxdur. Onun hər yerindən qan fışqırır Belə bir vəziyyətdə görün o (müsəlman dünyası-A.M.) necə mənasız şeylər haqqında mübahisələrə vaxt itirir: Əmirmə haqlıdır, Zeydimi? Hansının teoloji prinsipləri doğrudur? Bu cəsəd sonuncu dəfə nəfəs alanda başa düşəcəkdir ki, onu məhvə sürükləyən də elə bu mənasız mübahisələrdir".

Əhməd bəy öncə Əli bəy Hüseynzadə ilə birlikdə türkcə ilk gündəlik qəzet olan "Həyat"ı, daha sonra isə müstəqil olaraq gündəlik "İrşad" qəzetini çıxarmağa başlamışdı. Hər iki qəzətdə o, çar Rusi-

yaşına qarşı və Türklərin siyasi hüquqları uğrunda mübarizə, Türklər arasında birlik yaratmaq məqsədi ilə sünni-şiə düşmənçiliyinə son qoymaq, xalqı savadlandırmaq məqsədi ilə türkcə məktəblər açmaq qayəsini ön plana çəkmişdir. O, bütün yaradıcılığı boyu məzhəbçiliyə qarşı barışmaz mövqə tutmuş, ərəb əlifbasının Türk dilinə yaramamasını önə çəkmiş, geriliyin səbəbini İslamdan öz məqsədləri üçün istifadə edən "şeyx" və "axundlar"da və daha çox köhnə və çürük fars mədəniyyətində gördü.

1905-ci ildən fəal siyasətə qoşulan Əhməd bəy Ağaoğlu bütün fikir və praktik fəaliyyətini Türklərin

İstanbulda ciddi fəaliyyət göstərən Əhməd bəy Ağaoğlu Əli bəy Hüseynzadə, Ziya Göybalp, Yusif Akçura, Həmdullah Sübhü və başqa ziyalılarla birlikdə Türkcülük hərəkatının əsas liderlərindən biri olmuş, Ənvər Paşa, Tələt Paşa və digər "İttihad və Tərəqqi"çilərlə Ziya Göybalp vasitəsilə yaxından tanış olmuş, Osmanlı parlamentinə millət vəkili seçilmiş, ayrı-ayrı universitetlərdə Türk mədəniyyət tarixindən, İslam hüququndan, rus dili və ədəbiyyatından mühazirələr söyləmişdir. 1915-ci ildə Rusiyada yaşayan milli azadlıqların Lozannada keçirilən konfransında

O, 1892-ci ildə dünya şərqişünaslarının Böyük Britaniyada keçirilən IX Beynəlxalq Konqresində "Şiəlikdə Məzdəki inancları" mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdi. Bu məruzəsi ilə Əhməd bəy Ağaoğlu Qacar şahlarından Nəsrəddin şahın xüsusi hədiyyəsinə layiq görülmüş, məruzə Kembriç Universitetinin xətti ilə bir çox Avropa dillərinə tərcümə edilərək yayılmış, bir çox şərqişünasların diqqət və marağına səbəb olmuşdu

bürokratları ilə ermənilərin Türklərlə bağlı ittifaqlarını, intriqalarını alt-üst edən dərin məzmunlu məqalələr çap etdirmiş, praktik fəaliyyəti ilə rus hökuməti və ermənilərin nəzərində təhlükəli insan hesab edilmiş, redaktor olduğu "İrşad" qəzeti tez-tez bağlatılmış, nəhayət şiddətli təqiblər nəticəsində təkə özü deyil, ailəsi də təhlükəyə məruz qaldığından, o da bir çox Azərbaycan milliyətçiləri kimi vətəni tərk etməyə məcbur olmuş, 1909-cu ildə İstanbula gəlmişdi.

Azərbaycanı təmsil etmiş, 1918-ci ildə Azərbaycan xalqına hərbi yardım göstərmək üçün Azərbaycana gələn Türk qoşunları komandanı, Ənvər Paşanın qardaşı Nuru Paşanın siyasi müşaviri olmuş, Azərbaycan parlamentinə üzv seçilmiş, 1919-cu ildə Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində Paris sülh konfransına gərdəkmə ermənilərin fitvası ilə İstanbuldakı ingilis işğalçı hərbi komandanlığı tərəfindən saxta ittihamlarla Əli bəy Hüseynzadə və 70 nəfərdən artıq "İtti-

had və Tərəqqi"çilərlə birlikdə həbs edilərək Malta adasına sürgün edilmişdi. Sürgündə olduğu 3 il ərzində məşhur əsəri olan "Üç mədəniyyət"i yazmışdı. Bu əsərdə böyük filosof Budda-Brahmə, Avropa və ya Qərb və İslam mədəniyyətinin müştərək və fərqli cəhətlərini elmi şəkildə şərh etmiş, din, əxlaq, fərd, ailə, cəmiyyət, dövlət və hökumət haqqında öz tarixi-fəlsəfi və məntiqi fikirlərini irəli sürmüşdür (Əsərin geniş təhlili üçün bax: Şahnəzar Hüseynov, Əhməd bəy Ağaoğlunun dünyagörüşü, Bakı 1998).

Sürgün müddəti bitdikdən sonra Nəriman Nərimanova məktub yazaraq Azərbaycana gəlməsi üçün şərait yaratmağı xahiş etmiş (Bu məktub "Kommunist" qəzetinin 19 iyun 1921-ci il nömrəsində dərc edilmişdi), lakin sonra bu fikrindən daşınmış, Türkiyədə qalıb işləməyi üstün tutmuş, 1922-ci ildə İstanbula gəlmiş, Türkiyə Respublikasının yaradılmasından sonra Ankaraya köçmüş, Türkiyə Respublikasının memarı və ilk prezidenti Böyük Mustafa Kamal Atatürkün ən yaxın məsləkdaşlarından olmuş, Mətbuat Baş Müvəkkili kimi yüksək vəzifə tutmuş, Atatürkdəyələrinə dəstəkləyən "Hakimyyəti milliyyə" qəzetinin baş redaktoru olmuş, Anadolu agentliyinə rəhbərlik etmiş, "Xalq Cümhuriyyət Partiyası"nın və "Xalq Partiyası"nın təşkilatçılarından biri kimi fəaliyyət göstərmiş, Ankara Universitetində mühazirələr söyləmiş, Türkiyə Böyük Millət Məclisinə üzv seçilmişdir.

Əhməd bəy Ağaoğlunun yaradıcılıq baxımından ən məhsuldar dövrü 1920-30-cu illər olmuşdur. Bu dövrdə o, yüzlərlə məqalə ilə yanaşı, "Hindistan və İngiltərə", "Sərbəst insanlar ölkəsində", "Dövlət və fərd", "Türk təşkilatı-əsaslı-yəsi", "Türk hüquq tarixi", "Mən nəyəm?", "İran və inqilabı", "Könülsüz olmaz", "İxtilafı, inqilabı?", "Sərbəst firqə xatirələri", "İslamlaşma qadın", "Pəyami Səfaya axirətdən məktublar", "Malta xatirələri" və s. kimi əsərlər yazmışdır. Bu əsərlərdən bəzisi öz sağlığında, bəzisi ölümündən sonra çap edilmiş, bəziləri isə öz nəşrini gözləməkdədir.

Təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Türk və İslam dünyasının milli iftixarı, böyük filosof, sosioloq, publisist və yazıçı Əhməd bəy Ağaoğlu 1939-cu il may ayının 19-da İstanbulda vəfat etmiş, orada dəfn edilmişdir.

Ruhu şad olsun!

Unutmamalıyıq ki, öz mənəvi ata-babalanımızı, liderlərimizi, mütəfəkkir şəxsiyyətlərimizi tanımadan həqiqi anlamda mənəvi zənginlik kəsb edə bilmərik.